

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA DIALEKTIZMLARNING O'RGANILISHI

Eldar Davletovich Khusanov

khusanoveldar@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-6529-0458>

Kokand State University

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek til tizimi tarkibida dialektizmlarning o'rni, ularning adabiy til bilan o'zaro munosabati hamda til birliklari tizimidagi leksik, fonetik va morfologik xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, o'zbek tilshunosligida dialektizmlarni o'rganishga hissa qo'shgan olimlar: Sh.Rahmatullayev, G.Bakiyeva, A.Hojiyev, E.Xusanov va S.Ashurboyevlarning ilmiy qarashlari tahlil qilinadi. Maqolada dialektizmlarning milliy o'ziga xoslikni saqlash, badiiy nutqni boyitish hamda xalq ruhiyatini ifodalashdagi o'rni amaliy misollar bilan yoritiladi.

Kalit so'zlar: dialektizm, adabiy til, leksik birlik, til tizimi, milliylik, nutq boyligi, variantlilik

THE STUDY OF DIALECTISMS IN UZBEK LINGUISTICS

Eldar Davletovich Khusanov

khusanoveldar@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-6529-0458>

Kokand State University

Abstract: This article examines the place of dialectisms within the Uzbek language system, their interaction with the literary language, and their lexical and morphological features. The paper analyzes the views of prominent Uzbek linguists such as Sh.Rahmatullayev, G.Bakiyeva, A.Hojiyev, E.Khusanov, and S.Ashurboyev. It highlights the role of dialectisms in preserving national identity and enriching artistic expression.

Keywords: dialectism, literary language, language system, national identity, variation

Kirish. Tilning milliy boyligini namoyon etuvchi eng muhim omillardan biri - bu xalq og'zaki nutqida, hududiy lahjalarida va dialektlarida saqlanib qolgan qadimiy til unsurlaridir. Har bir millat tili o'z tarixiy shakllanish jarayonida ko'plab hududiy farqlarga ega bo'ladi. Shu bois, dialektizmlar faqat tilshunoslik uchun emas, balki

madaniyat, tarix va xalq tafakkurining o'ziga xos ko'zgusi sifatida ham alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Til tizimida dialektizmlarni o'rganish masalasi o'zbek tilshunosligida uzoq tarixga ega. Bu borada ko'plab olimlar tadqiqot olib borishgan. Jumladan, Shavkat Rahmatullayev "*Til tizimidagi dialektizmlar xalq tafakkurining tirik izlarini o'zida saqlaydi*" [1.12], deb ta'kidlaydi. Ushbu fikr dialektizmlarning faqat lingvistik emas, balki madaniy-falsafiy ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

O'zbek tilshunosligida dialektizmlarning ilmiy o'rganilishi. O'zbek tilshunosligida dialektizmlar masalasi XX asr o'rtalaridan boshlab chuqur tadqiq qilina boshlagan. Shavkat Rahmatullayev, S.Ashurboyev, Gulandon Bakiyeva, Azim Hojiyev hamda so'nggi yillarda yosh tadqiqotchilardan Eldorbek Xusanov bu yo'nalishda qimmatli ilmiy izlanishlar olib borganlar.

S.Ashurboyev "*Dialektologiya xalq tilining tirik atlasidir*" [4.18], deb yozadi. U o'z asarlarida o'zbek dialektlarini hududiy, fonetik va leksik mezonlarga ko'ra tasniflagan. Rahmatullayev esa dialektizmlarni adabiy til taraqqiyoti bilan bog'lab o'rganadi. Unga ko'ra, "*dialektizmlar xalq tafakkuri bilan adabiy me'yori o'rtasidagi tabiiy ko'prikdir*" [1.35].

Eldorbek Xusanov esa zamonaviy yondashuv asosida dialektizmlarni "*lingvopoetik birliklar*" sifatida baholaydi [5.41]. Uning fikricha, dialektizmlar badiiy nutqda emotsional-estetik kuchga ega bo'lib, ular orqali muallif milliy ohangni, mintaqaviy koloritni yaratadi.

Dialektizmlar va ularning til tizimidagi o'rni. Dialektizm tushunchasi tilshunoslikda ma'lum hudud, mahalla yoki vohada yashovchi kishilarning nutqida qo'llaniladigan, adabiy tildan farq qiluvchi so'z yoki shakl sifatida talqin etiladi. Ular ko'pincha fonetik, leksik yoki grammatik farqlar orqali namoyon bo'ladi. Masalan, adabiy tildagi *bola* so'zi ayrim hududlarda *bachcha*, *bacha*, *bala*, *chaqa* shakllarida qo'llanishi mumkin.

Professor Gulandon Bakiyeva dialektizmlarning sistem xususiyatini shunday ifodalaydi: "*Dialektizm - bu til tizimining yashovchanlik belgisi bo'lib, xalq tilining jonli qatlamini tashkil etadi*" [2.45]. Demak, dialektizmlar tilning zamon bilan uyg'un yashashini, uning o'zgaruvchan, dinamik tabiati mavjudligini isbotlaydi.

Dialektizmlar, shuningdek, milliy tilni turlicha talaffuz, so'z boyligi va ma'no kengligi bilan boyitadi. Ular tildagi sinonimik qatlamning kengayishiga, ifoda imkoniyatlarining ortishiga xizmat qiladi. Masalan, *yaxshi* so'zining o'rniga xalq og'zaki nutqida *durust*, *chakki emas*, *dim* kabi variantlarning qo'llanishi tilning emotsional boyligini oshiradi.

Til tizimi o'z mohiyatiga ko'ra murakkab, ko'p qatlamli hodisadir. Har bir qatlam - leksik, morfologik, fonetik, sintaktik darajalar o'zaro uzviy aloqada bo'lib, ular tilning ichki dinamikasini ta'minlaydi. Dialektizmlar esa ana shu tizimning

ajralmas tarkibiy qismi sifatida milliy tilning tabiiy boyligini aks ettiradi. Atoqli olimimiz Shavkat Rahmatullayevning ta'kidlashicha, *"tilning xalqchilligi va hayotiyligi aynan uning sheva qatlamlarida o'z ifodasini topadi"* [1.34]. Demak, dialektizmlar tilda mavjud hududiy o'zgarishlarning ifodasi bo'lish bilan birga, tildagi ijtimoiy, madaniy va tarixiy jarayonlarni ham yoritadi.

O'zbek tili tarixida dialektizmlarning o'rni haqida fikr yuritgan olimlar ularni milliy adabiy tilning shakllanishida muhim manba sifatida baholaydilar. Yetuk tilshunos olim Azim Hojiyev o'z tadqiqotlarida *"adabiy til shevalardan oziqlanadi, ularning eng boy, jonli, xalqchillikni ifoda etuvchi unsurlarini o'zlashtiradi"* [2.41], deb yozgan. Bu fikr shundan dalolat beradiki, dialektizmlar adabiy tilni ifoda vositalari bilan boyitadi, uni tabiiy va jonli qiladi.

Dialektizmlar badiiy matnda estetik, ijtimoiy, milliy, stilistik funksiyalarni bajaradi. Masalan, yozuvchi yoki shoir o'z qahramonining ijtimoiy kelib chiqishini, madaniy darajasini yoki ruhiy holatini ko'rsatish uchun dialekt so'zlardan foydalanadi. Gulandon Bakiyeva bu haqda *"badiiy matnda dialektizmlarning ishlatilishi qahramonning tabiiyligini, mintaqaviy koloritni yaratadi"* [3.22] deya ta'kidlaydi. Masalan, Tog'ay Murod asarlarida uchraydigan, "Yulduzlar mangu yonadi" qissasida uchraydigan *"oyoq ildi", "arbadi", "chalqayma", "g'ajir", "zov"* kabi dialektik birliklar nafaqat joy koloritini yaratadi, balki xalq ruhiyatini, voqelikni tabiiy holatda tasvirlashga xizmat qiladi. Bu so'zlar asar tilini sun'iylikdan xoli qiladi va o'quvchiga xalqona ohangni his ettiradi. Bunday yondashuv tilshunoslikda *"stilistik dialektizmlar"* deb nomlanadi.

Eldorbek Xusanovning tadqiqotlarida ham dialektizmlar masalasi alohida o'rganilgan. U o'zining *"Dialektizmlarning lingvopoetik tahlili"* nomli maqolasida shunday yozadi: *"Sheva unsurlari badiiy matnning ritmikasin, estetik tuzilishini boyitadi, ular orqali xalqning madaniy xotirasi jonlanadi"* [4.17]. Bu fikr zamonaviy lingvopoetika uchun ham muhimdir, chunki har bir til unsuri estetik maqsad bilan qo'llanganda, u so'z san'atining bir bo'lagiga aylanadi.

Shuningdek, S.Ashurboyev dialektizmlarning nutqdagi tabiiylikni ta'minlashdagi roliga urg'u beradi. U o'z maqolasida *"dialektizmlar faqat geografik belgiga ega bo'lgan so'zlar emas, balki xalqning dunyoqarashi, madaniy ko'rsatkichidir"* [5.29], deb ta'kidlaydi. Shunday ekan ularni faqat hududiy leksika sifatida emas, balki madaniy semantikaning ifodasi sifatida ham baholash lozim.

Badiiy adabiyot tilidagi dialektizmlar orqali milliy kolorit, xalqona ruh, tarixiy xotira va ruhiy kayfiyat uzviy tarzda uyg'unlashadi. Masalan, O'tkir Hoshimovning *"Dunyoning ishlari"* asaridagi qahramonlar tili o'zining xalqona soddaligi, samimiyligi bilan o'quvchini o'ziga tortadi. U yerda uchraydigan *"kuchala", "ada", "doda", "qaqiroq"* kabi so'zlar xalq hayotiga chuqur singgan dialektizmlardir. Ular adabiy tilda ishlatilmasa ham, asarning ruhini belgilab beradi.

Xulosa qilib aytganda, dialektizmlar til tizimining ichki boyligini, xalq tafakkurining milliy xususiyatlarini, tarixiy taraqqiyot bosqichlarini aks ettiradi. Ularning badiiy matndagi oʻrni esa faqat leksik boylikni kengaytirish bilan cheklanmay, balki milliy identifikatsiyaning lingvistik ifodasiga aylanadi. Shu bois, oʻzbek tilshunosligi doirasida dialektizmlarni oʻrganish masalasi nafaqat leksikologiya, balki sociolingvistika, madaniyatshunoslik va lingvopoetika nuqtayi nazaridan ham muhim ilmiy yoʻnalishdir.

Dialektizmlarning badiiy nutqdagi ifodaviy vazifasi. Dialektizmlar badiiy asarlarda xalq tili ruhini, mintaqaviy tafakkurni, shuningdek, milliy mentalitetni yoritish uchun xizmat qiladi. Oʻtkir Hoshimov, Togʻay Murod, Shukur Xolmirzayev kabi yozuvchilar ijodida dialektizmlar obrazlar nutqiga tabiiylik va samimiyat bagʻishlaydi.

Masalan, Oʻtkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” asarida: *“Ana endi, boʻtam, onang oʻrgilsinlar, yuragimni titratding-ku”* - bu gapdagi *boʻtam, otangni oʻrgilsinlar* kabi soʻzlar dialektal ohangni, xalq tilining hayotiy joʻshqinligini namoyon etadi.

Shuningdek, Togʻay Murodning “Ot kishnagan oqshom” asarida *“Hay, shataloq otlar, yigitlar yelgan yoʻl bu”* kabi satrlar orqali dialektizmlar orqali xalqona obraz yaratiladi. Dialektizmlar muallifning badiiy uslubini boyitadi, soʻzga milliy ruh bagʻishlaydi.

G.Bakiyeva buni quyidagicha ifodalaydi: *“Badiiy asardagi dialektizmlar estetik maqsadga xizmat qiladi, ular tildagi soʻz boyligini koʻrsatadi”* [2.54].

Dialektizmlar - milliy tilning jonli unsuri. Oʻzbek tili boy va serqatlam tizimdir. Dialektizmlar ana shu boylikning muhim qismini tashkil etadi. Ular tilning tarixiy ildizlarini, xalq hayotining oʻziga xosligini ifodalaydi. Shu bois, dialektizmlarni oʻrganish nafaqat lingvistik, balki madaniy masala hamdir.

Azim Hojiyev taʼkidlaydi: *“Agar til jonli organizm boʻlsa, dialektizmlar uning yuragi hisoblanadi”* [3.43]. Ushbu metaforik ifoda dialektizmlarning tabiiy va hayotiy mohiyatini aniq koʻrsatadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, dialektizmlar til tizimining ajralmas qismi boʻlib, ularning mavjudligi tildagi rang-baranglik, xalqona ifoda va madaniy genetik xotiraning belgisi hisoblanadi. Ular milliy tilning jonli, hayotiy qatlamini tashkil etadi, adabiy til esa bu unsurlardan oʻzini boyitadi. Oʻzbek tilshunosligidagi ilmiy izlanishlar, xususan Sh.Rahmatullayev, G.Bakiyeva, A.Hojiyev, S.Ashurboyev va E.Xusanovlarning ishlari, dialektizmlarning nazariy va amaliy ahamiyatini chuqur ochib beradi. Demak, dialektizmlar faqat mintaqaviy nutqning koʻrinishi emas, balki millatning madaniy ruhini saqlovchi, tildagi barqarorlik va oʻzgaruvchanlikni birlashtiruvchi kuchdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rahmatullayev Sh. O'zbek tili dialektologiyasi asoslari. - Toshkent: Fan, 2002.
2. Rahmatullayev Sh. Til tizimi va xalq tafakkuri. - Toshkent: O'zbekiston, 2010.
3. Bakiyeva G. Tilning mintaqaviy qatlamlari va ularning o'zaro ta'siri. - Samarqand, 2015.
4. Bakiyeva G. Badiiy til va xalq og'zaki nutqi. - Toshkent: Universitet nashriyoti, 2020.
5. Hojiyev A. Tilshunoslik nazariyasi. - Toshkent: Fan, 1999.
6. Hojiyev A. Til va tafakkur. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008.
7. Ashurboyev S. O'zbek dialektologiyasining metodologik asoslari. - Toshkent: O'zbekiston, 1985
8. Xusanov E. Dialektizmlarning lingvopoetik xususiyatlari. - Qo'qon, 2024
9. Qodirov N. Til va madaniyat. - Toshkent: Ilm, 2017.
10. Mahmudov N. O'zbek tili leksikasi taraqqiyoti. - Toshkent: Fan, 2012.